

فصل‌نامهٔ جُندی‌شاپور، دانشگاه شهید چمران اهواز

سال سوم، شمارهٔ ۹، بهار ۱۳۹۶

ازدواج، ثروت، و تغییر دین در میان زردشتیان: از اواخر دورهٔ ساسانی تا ایران

اسلامی^۱

تورج دریایی^۲

ترجمهٔ محمد حیدرزاده^۳

تاریخ دریافت: ۹۶/۹/۷

تاریخ پذیرش: ۹۶/۱۱/۱۷

چکیده:

این مقاله به تأثیر خویدوده یا ازدواج با محارم بر ساکنان ایران‌شهر (۶۰۰ تا ۸۰۰ میلادی) می‌پردازد، عملی که توسط سنت زردشتی در دورهٔ مناظره‌ها و تبلیغات دینی مجاز شمرده شده بود. معتقدم که نوعی از ازدواج با محارم در دوره‌هایی از تاریخ ایران وجود داشته‌است، برای مثال در سدهٔ سوم که مانویان، دین زردشتی را به چالش کشیدند و مهم‌تر از آن، در سدهٔ ششم، هنگامی که مسیحیت تهدید بزرگی برای دین زردشتی تلقی می‌شد و بالأخره در سدهٔ هشتم و نهم که حمایت دولتی از دین زردشتی متوقف شد و مسلمانان از نظر تعداد افزایش یافتند و به نخبگان تازه تبدیل شدند. این موارد اثبات می‌کنند در هنگامی که تغییر دین تهدیدی برای ادامهٔ حیات دین زردشتی بود، خویدوده راه حلی عملی برای نگهداری ثروت در میان خانواده و اجتماع بوده‌است.

واژگان کلیدی: ازدواج با محارم، خویدوده، دین زردشتی، ساسانیان، دوران اولیهٔ اسلام.

۱. این مقاله ترجمه‌ای است از:

Daryaee, Touraj. Marriage, Property and Conversion among the Zoroastrians: From Late Sasanian to Islamic Iran, *Journal of Persianate Studies*, 6 (2013) pp. 91-100.

این مقاله در کنفرانس باستان متأخر در مرکز آکسفورد تحت عنوان «اقتصاد و جامعه در اواخر دورهٔ ساسانی و اوایل دورهٔ اسلامی عراق» در تاریخ ۱۴ مه ۲۰۱۱ میلادی در کالج ترینیتی قرائت شد. مایلم از پروفیسور هیو کندی برای دعوتش و از دکتر بریان وارد-پرکینز برای میزبانی و برگزاری کنفرانس تشکر کنم. همچنین از پروفیسور پروانه پورشریعتی برای دعوت از من جهت مشارکت در تدوین اثر یادبود زیو رویین، سپاسگزارم.

۲. استاد تاریخ ایران دانشگاه کالیفرنیا، ارواین Tdaryaee@uci.edu

۳. دانشجوی کارشناسی ارشد تاریخ ایران باستان دانشگاه تهران M.heidarzadeh@ut.ac.ir

یکی از رسومات اجتماعی جالب و در عین حال مُبهم مربوط به ایران باستان، رسمی به نام خویدوده یا «ازدواج با محارم» است. متون فارسی میانه متعلق به اواخر دوره ساسانیان و اوایل دوران اسلامی، (نوشته شده در کرمان، فارس، و بغداد) مواردی را ارائه می دهند که در آن‌ها احکام مرتبط با خویدوده و تشویق به انجام آن توصیه شده است. در حالی که برخی از زردشتیان و پژوهشگران ایرانی تلاش کرده اند انجام چنین عملی را رد کنند،^۱ اما برخلاف این تلاش‌ها، اسناد و مدارک فراوانی مربوط به سده ششم تا دهم میلادی در دست است.^۲ در این مقاله که به یاد زیو روین^۳ نوشته شده، مایلیم چند نکته را روشن کنیم که ممکن است به مثابه نقاط مرکزی این پیوند اجتماعی باشد. این پژوهش درباره قانون و احکام این نوع ازدواج و مهم‌تر از آن، درباره ضرورت اقتصادی چنین عملی در اجتماع زردشتی بحث می کند. به نظر می رسد پس از حمله اعراب مسلمان به ایران و با وجود قانونی مبنی بر ازدواج با محارم در کتاب‌های دینی زردشتی، این نوع از ازدواج عملکردی مناسب در واکنش به تلاش اعراب برای اسلامی کردن فلات ایران بود.

منابع موجود در این زمینه، متون مربوط به سده ششم تا دهم میلادی را شامل می شوند که در محدوده جغرافیایی بین جیحون تا فرات یا آنگونه که در متون کلاسیک فارسی آمده است، «ایران شهر»، نوشته شده بودند. در همین ابتدا باید ذکر کرد که ماریا ماتسوخ، پژوهشگری که بیش از همه در زمینه حقوق و قوانین ساسانی کار کرده، نشان داده است که موضوع خویدوده در متون دوران ساسانی با متن‌های باقی مانده از دوران اسلامی بسیار متفاوت است. قبل از اینکه به تقسیم بندی تاریخی و استدلال‌ها درباره خویدوده پردازیم، اجازه دهید به ماهیت اسناد و شواهد برای انجام چنین عملی نگاه کنیم. مهم ترین و آموزنده ترین متون فارسی میانه که حاوی جزئیات فراوانی درباره خویدوده است، روایت‌های پهلوی روایت همراه دادستان دینیگ نام دارد که به موضوع خویدوده هم پرداخته است. در روایت همراه دادستان دینیگ،^۴ چهار عمل پسندیده در دین زردشتی در دوره باستان متأخر را چنین ذکر می کند:

yy(((- aadd hhma tt aa nn mmmmmmm n
 hhma dddd yy m dd y hhr ddd dd m
 ddddn kkkk r yyxxxxxyybbbbbbxxxxxxx hhhkldddd.

1. Sanjana; Shahbazi.
2. West; Frye; Mitterauer; Frandsen.
3. Zeev Rubin
4. Williams, henceforth PRADD.

«جایی پیداست که هرمزد به زردشت گفت: که این چهار چیز برترین است: هرمزد خدای را نیایس کردن، به آتش هیزم و بوی خوش و زوهر دادن، مرد پرهیزگار را خشنود کردن و کسی که با مادر (*burr*) یا دختر (*duxt*) یا با خواهر (*xwah*) خویدوده کند»^۱.

این شیوه از ازدواج تنها مختص جهان ایرانی نبوده است. به نظر می‌رسد مصر و ایران دو مکان مهم باستانی باشند که «ازدواج با محارم» در آن‌ها انجام می‌شده است. برای نمونه، می‌دانیم که خاندان سلطنتی مصر چنین نوعی از ازدواج را انجام می‌داده‌اند. فرعون‌ها با خواهران، خواهران ناتنی، دختر عموها، دختر عمه‌ها، دختر دایی‌ها، و دختر خاله‌هایشان ازدواج می‌کردند که این عمل برای موجودیت و تداوم خاندان سلطنتی لازم و حیاتی بود.^۲ اطلاعات سرشماری مربوط به سده سوم میلادی در مصر، زمانی که رومی‌ها شمال آفریقا را در دست داشتند، نشان می‌دهد که حدود ۲۰ درصد از جمعیت مصر ازدواج خواهر-برادر را انجام می‌داده‌اند.^۳ بنابراین می‌توان گفت این شیوه از ازدواج، علاوه بر آنکه در میان خاندان سلطنتی رواج داشته، خیلی زود در بین دیگر افراد جامعه نیز در دوره باستان متأخر گسترش یافت.

نظر به اینکه ازدواج با محارم در بین دیگر اقوام هند و اروپایی مشاهده نشده است، تشخیص منشأ این نوع ازدواج در ایران دشوار است.^۴ با این حال، در ایلام که یکی از مهم‌ترین تمدن‌های تأثیرگذار بر ایرانیان بوده، ازدواج خواهر-برادر در بین خانواده سلطنتی وجود داشته^۵ و ممکن است خانواده شاهی هخامنشیان این سنت را از ایلامیان اقتباس کرده باشند.^۶

در ایران باستان متأخر، ارجاعات بسیاری مبنی بر وجود ازدواج با محارم را می‌توانیم بیابیم، مانند سنگ‌نوشته‌های اوایل سده سوم میلادی و متون فارسی میانه. برای نمونه در سده سوم میلادی، کرتیر، روحانی متنفذ و پر قدرت زردشتی می‌گوید هرکجا که رفته، خویدوده را رواج داده است:

LLLL rrrr yyy K yyy yyl NNNN yyy
 yyy hhhhhh ll ty..

1. PRADD II, I I and I SCI , 51.

برای ترجمه فارسی نک: میرفرخایی، مهشید. روایت پهلوی. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۷. ص ۵.

2. Manchip White, 15.

3. Hopkins; Hübner.

4. Frye.

5. Hinz, 76-77.

6. Herren-schmidt; Bucci.

«در ایرانشهر، بسیار آتش بهرام افروخته و خویدوده را ترویج دادم»^۱. در کتاب روایت‌های پهلوی ارجاعات متعددی به قانون شرعی این نوع از وصلت وجود دارد. می‌توان گفت که ازدواج با محارم به صورت موازی و همسو، در ایران و مصر پیشرفت کرد؛ در مصر عملی سلطنتی بود که در میان توده مردم محبوبیت یافت اما در ایران به واسطه مذهب، عمل به آن مباح شد. مشخص است که دین زردشتی در طی سه مرحله در دوره باستان متأخر، به شدت به چالش کشیده شد. نخستین بار در سده سوم میلادی بود که مانوی‌گری نه‌تنها برای تبدیل شدن به دین رسمی شاهنشاهی ساسانی، که برای تبدیل شدن به یک دین جهانی به رقابت با دین زردشتی برخاست.^۲ دومین چالش از جانب مسیحیت بود که در سده ششم میلادی به دلیل انتقال اسیران رومی و اسکان آن‌ها در ایران گسترش یافته بود و در تلاش بود تا با رهبری کلیسای نسطوری، زردشتیان، به ویژه اعضای خاندان سلطنتی را به تغییر دین تشویق کند. کتاب‌های تذکره شهدای مسیحی و شرح حال قدیسین، از دوره باستان متأخر شواهدی ارائه می‌دهند که برخی از اعضای خانواده سلطنتی و دیگر افراد برجسته اجتماع به مسیحیت گرویده بودند که این امر نشان‌دهنده محبوبیت این دین در دوره ساسانی است.^۳ مسلماً این موضوع خطری بزرگ برای دین و اجتماع زردشتی محسوب می‌شد. کاهش تعداد پیروان دین زردشتی نه‌تنها به معنای از دست دادن حمایت دولتی برای پیروان آن مذهب بود، بلکه همچنین باعث از بین رفتن ثروت، وجهه و قدرت روحانیون زردشتی نیز بود. ممکن است شکست دین زردشتی در تبدیل به یک دین جهانی به جای مذهبی «ایرانی»، ناشی از کاهش تعداد پیروان آن در مقایسه با دین بودایی در شرق و مسیحیت در غرب بوده باشد. با این حال، شاهنشاهی ساسانی یکی از حامیان مهم دین زردشتی بود که به واسطه پول و قدرتش، مذهب زردشتی را زنده نگه داشته بود.

سخت‌ترین دوره برای سنت زردشتی، پس از تسلط مسلمانان عرب بر شاهنشاهی ساسانی، در طول خلافت امویان و عباسیان بود. سده‌های هشتم و نهم میلادی دوران سریعی برای تغییر دین زردشتیان بود. بنا به نظر ریچارد بولیت، در این دوره بود که روحانیون زردشتی، وجهه و قدرت خود را در اجتماع

1. Gignoux.

2. Russel.

۳. برای بررسی ادبیات سریانی نک:

Brook and Harvey and Walker;

برای بررسی فارسی میانه نک:

Elman.

پرسش اینجاست که چرا کسی باید برای ازدواج خواهر-برادر پول پرداخت کند و چرا این کار امری پسندیده و شایسته محسوب می‌شده است؟ امیدوارم که در پایان مقاله به این پرسش‌ها مخصوصاً در مورد دوران اولیه اسلامی پاسخ دهم. اما عبارت فوق می‌گوید که در اجتماع زردشتی، مردم مایل بودند با انجام ازدواج خویشاوندی به هم‌کیشان خود کمک کنند. بنابراین با نوعی از فشار اجتماعی برای کنار هم نگهداشتن اعضای اجتماع و نگهداری ثروت در درون خانواده مواجه هستیم. اما فقط ازدواج خواهر-برادر نبود که شایسته و پسندیده تلقی می‌شد. در واقع، پسندیده‌ترین نوع خویدوده، هر یک از انواع ازدواج با خواهر، مادر و دختر بود:^۱

dddd dd ddd ddd nnn uunnn ii bb dddd dd
 oodddd hhhh dd y aa- frazand az- mmmhh a ii bb
 dddd ddnnnnnnnnnnnnnnnd.

«خویدوده با هر یک از سه، قطع نظر از سن، ازدواج کامل محسوب می‌شود به این جهت اگر هم فرزندی به وجود نیاید، ثواب این ازدواج کاهش نمی‌پذیرد».

روحانیون زردشتی با بهره‌گیری از داستان آفرینش انسان از دیدگاه زردشتی، تلاش کردند تا ازدواج خواهر-برادر را توجیه کنند و آن را کرداری شایسته نشان دهند. بر پایه دیدگاه دین زردشتی، نخستین زوج، مشی و مشیانه، پسر و دختر نخستین انسان، گیومرث بودند. متن در ادامه توضیح می‌دهد که «فرزندهای بسیاری از آن‌دو زاده شد و خواهران و برادران، زن و شوهر یکدیگر شدند و همه انسان‌هایی که بودند، هستند و خواهند بود، حاصل خویدوده هستند».^۲

در بخش دیگری از روایت امید اشوهشتان^۳ اهمیت تولد فرزند از طریق ازدواج با محارم تشریح شده است، اما حتی اگر فرزندی از این رابطه به وجود نمی‌آمد، باز هم عملی پسندیده محسوب می‌شد. با این حال، فرد می‌بایست برای ادامه نسل و به دنیا آوردن فرزندان مذکر، یک همسر موقت برگزیند. دیگر متون که قطعاً مربوط به قرن نهم میلادی هستند، مانند روایت پهلوی همراه دادستان دینیک، به مشکلات اجتماع زردشتی توجه کرده‌اند. یکی از این مسائل، دستورالعملی برای اجتماع بود تا در زمانه پریشانی با دفع ادیان اهریمنی، زردشتیان خوبی باشند.

1. RHA 28,195-196.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهشتان، ص ۱۸۲.

2. West, 402.

3. RHA 28, 195-196.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهشتان، ص ۱۸۱.

به «دین اهریمنی»^۱ مکرراً در این متون اشاره شده است و به احتمال زیاد به مسلمانانی اشاره دارد که برای کاهش ارزش‌های خانوادگی سرزش می‌شدند:^۲

aa tttt -hhhhppddnnnhh dd dgggggg aa dd m az m aa d
 ka- uu uu uu hhh aa dd m nnn u- nnn
 kard ud ka- uur ii uu m rriy -m duxt pad
 ddddddddddd

« زیرا همه بی چیزی (=فقر) نیاز (?) و خشکی (=قحطی) از آن جهت به مردمان رسید که مردان از شهر بیگانه، از روستای بیگانه و از کشور بیگانه آمدند و زن کردند (=زن گرفتند) و هنگامی که زن را ببرند، پدر و مادر بر این گریستند که دختر ما را به بردگی همی برند».^۳

تقاضاهای مکرر برای توضیح این نوع از ازدواج توسط روحانیون زردشتی در متون فارسی میانه، چندین دلیل عملی دارد. اول اینکه، تا زمانی که به خودی خود عمل می‌شد، زنان همراه با خانواده می‌ماندند و دین‌شان نیز زردشتی می‌ماند. بزرگ خانواده می‌توانست کنترل بیشتری بر دخترانش داشته باشد و بنابراین ثروت خانواده بدون واسطه در خانواده باقی می‌ماند. این بدان معناست که ثروت اجتماع کاهش نمی‌یافت و افزون بر این، روحانیون که حمایت دولتی را از دست داده بودند، به رهبران واقعی اجتماع تبدیل شدند و می‌توانستند به ادامه حیات دین ادامه دهند. از طرف دیگر، ازدواج با غیر زردشتیان ممکن بود منجر به تغییر کیش دختر و فرزندان او و از دست رفتن ثروت اجتماع شود. روایت امید اشوهشتان نمونه‌های بسیاری از این چنین موارد مسئله‌سازی را مورد بحث قرار می‌دهد که نشان‌دهنده مشکلاتی واقعی است. مواردی چون «وضعیت اجتماعی زن متأهلی که برادرش به اسلام گرویده»؛ یا «حق تملک اموالی که پسری ارث رسیده و به اسلام تغییر دین داده چیست؟» و مهم‌تر از همه اینکه «تکلیف دارایی‌های یک زردشتی پس از گرویدن وی به اسلام چه می‌شود؟»^۴ پاسخ آخرین پرسش این است که شخص مورد نظر مرتکب گناه تاپوهل^۵ شده که به سبب آن شایستگی رفتن به بهشت را ندارد و نیز

1. ag-nnn
2. PRADD, 51.
3. Williams, 11-12.
4. RHA, Questions 2, 4, 25.

برای ترجمه فارسی نک: صفای اصفهانی، روایت امید اشوهشتان، ص ۹، ۱۵، ۱۶۹.

«چنین است که حتی پیروان زردشت از روی بی‌میلی به این وصلت تن می‌دهند و معمولاً این به دلیل حرص و طمع پسر برای به ارث بردن ماترک خواهر یا مادرش است که سبب می‌شود به این ازدواج تن دهد»^۱.

از آنجایی که مفسر، اسقف مسیحی ایالت فارس است، تعجبی ندارد که نگاهش نسبت به خویدوده منفی است؛ اما این گزارش همچنان قطعه‌ای مهم از اطلاعات را ارائه می‌دهد و نشان‌دهندهٔ این است که در طول زمان، ارث، یکی از عوامل عمل به خویدوده‌های ناخواسته بود. مایلم کلمهٔ «حرص و طمع» در متن بالا را با «ضرورت اقتصادی» جایگزین کنم و در صورتی که خواهر یا مادر با کسانی در خارج از خانواده ازدواج کنند، احتمالاً باید ترس از دست‌دادن ثروت خانواده را نیز در نظر گرفت. ماریا ماتسوخ توجه کرده‌است که متون فارسی میانه در میزان گستردگی و شایع بودن عمل به خویدوده در دورهٔ ساسانیان بسیار اغراق کرده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که در دوران اولیهٔ اسلامی، به‌منظور توجیه خویدوده، برای آن نهادی باستانی ترتیب داده‌اند، چیزی که ماتسوخ آن را «شرایط متخاصم» می‌نامد.^۲ وی بیان می‌کند که ممکن است پرسیده‌شود میزان گستردگی عمل به خویدوده چقدر بوده‌است؟

یاکاو المین^۳ که بر روی متون تلمودی و متون فارسی میانهٔ زردشتیان کار کرده، دریچهٔ تازه‌ای از عمل متقابل بین دو جامعه به‌دست می‌دهد و دیگران اظهار کرده‌اند که در واقع، این تغییر کیش نبود که موجب کاهش گسترش خویدوده شد، بلکه بحران جمعیتی ناشی از قیام مزدک در سدهٔ ششم میلادی، باعث شد تا اشراف زمین‌دار برای حفظ ثروت خود به خویدوده مبادرت ورزند.^۴ با این حال، المین شک دارد که با توجه به پاداش‌های گزاف و عجیبی که روحانیون زردشتی برای عمومی کردن این ازدواج به اجتماع قول می‌دادند، عمل به خویدوده در این زمان فراگیر بوده‌باشد.^۵

راه‌حل این است که به متون حقوقی معتبر و شناخته‌شدهٔ ساسانی نگاهی بیفکنیم. کتاب مادگان هزار دادستان به‌معنای هزار رأی قضایی^۶ است که دعاوی فرضی و نظری را شامل نمی‌شود، بلکه صورت‌جلسه‌ای از روند مراحل قانونی در دادگاه‌های ساسانی را بازتاب می‌دهد. آنچه در این جا می‌یابیم بسیار جالب توجه است. ماتسوخ توجه کرده‌است که دو سوم مادگان هزار دادستان با موارد خانوادگی

1. Sachau, 33-35; Frye, 450.

2. Macuch, 134.

3. Yaakov Elman

4. Elman, 2007, 134.

5. Elman 2007, 131.

6. Perikhanian, Macuch.

سروکار دارد، این در حالی است که حتی برای یک بار هم با خویدوده به عنوان پرونده‌ای حقوقی برخورد نمی‌کنیم.^۱ ماتسوخ که مادگان هزار دادستان را ترجمه کرده‌است، عقیده دارد از آنجایی که در این کتاب اشاره‌ای به خویدوده نشده، پس عمل به خویدوده رواج زیادی نداشته‌است.^۲ البته شاید برعکس، چون عمل به خویدوده بسیار مرسوم بوده، نیازی به درج آن در قوانین ساسانی نبوده‌است.

با این حال، من با استدلال ماتسوخ موافقم و مایلیم این نکته را هم بیفزاییم که روحانیون زردشتی و دین زردشتی توسط شاهنشاهی ساسانی حمایت می‌شدند و دست‌کم، شاهنشاهی ساسانی تلاش می‌کرده تا مسائل تغییر دین را میانجی‌گری و تنظیم کند. در دوران اولیه اسلامی، این حمایت وجود نداشت و بنابراین دین زردشتی و روحانیون زردشتی، همه پشتمانی‌های دولتی را از دست دادند. اگر نظر ریچارد بولیت را بپذیریم که معتقد است در طی سده‌های هشتم و نهم میلادی که بسیاری از زردشتیان به اسلام گرویدند، بیش‌تر روایت‌های فارسی میانه نیز در همین زمان نوشته شدند و این زمان برابر است با دوره‌ای که نهادهای مذهبی، عمل به خویدوده را توصیه می‌کنند، در نتیجه، این عمل، واکنش دفاعی جامعه زردشتی در برابر خطر از دست دادن دین و ثروت‌شان بود.

روحانیون زردشتی برای توجیه بیش‌تر عمل خویدوده، از منابعی نظیر اوستا استفاده کردند که در آن عمل به خویدوده توسط اهورامزدا تأیید و توصیه شده بود و حتی آن را به زردشت نیز ارتباط دادند^۳ تا عمل به آن را کاری پسندیده نشان دهند. چنین حمایت معنوی‌ای برای عمل به خویدوده، در دوران ساسانی رایج نبود و شاید بعدها برای پذیرش این سنت در بین پیروان بهدینی، ساخته شده باشد. خویدوده پس از آن، به راه‌حلی عملی برای نگهداری ثروت در بین اعضای خانواده و اجتماع تبدیل شد. در نهایت، جریان تغییر دین باعث شد که جامعه زردشتی متحمل رنج‌ها و گرفتاری‌های اقتصادی شود و پس از دوران عباسی، بسیاری از روحانیون مجبور شدند به جای نوشتن تفسیر کتاب‌های مذهبی و شرکت در مدارس آموزشی دینی، در مزارع کشاورزی کار کنند و از اجتماع درخواست کمک‌های خیریه کنند. به این ترتیب، سنت فکری زردشتی در دوران میانه رو به ضعف نهاد و به دنبال آن خویدوده نیز پایان یافت.

1. Macuch, 136.

2. ibid.

3. nnnraaaaaaamaaaaaaaarr rrr hhmm

(«اندرز مقدس پرهیزگار زردشت از دادار اهورمزد») (kkaVVVM9.13.)

- P.J. **Frandsen**, *Incestuous and close-kin marriage in ancient Egypt and Persia: an examination of the evidence*, Copenhagen, 2009.
- R.N. **Frye** oooooooooooooo nnnn ddd ooooooooooooo, , *Orientalia Iosephi Tucci Memoriae Dicata*, Roma, 1985, pp. 445-455.
- Ph. **Gignoux**, *Les quatre inscriptions du mage Kirdār*, *Studia Iranica* 9 (1991), pp. 45-48.
- C. **Herrenschmidt** oooooooooo miii nrrssuuxxx nn Épouser au plus proche, Paris, 1994, pp. 113-125.
- W. **Hinz**, *Das Reich Elam*, Stuttgart, 1964.
- K. **Hopkins** hhhhhhhh nn mmm yytt Comparative Studies in Society and History 22.3 (1980), pp. 303-354.
- S.R. **Hübner** oodhrr- gggggggg i mmm pppp:: iiii osity ff mkkkn rr eeee aaaaaaaamyyyyyyyyyy Journal of Roman Studies 97 (2007), pp. 21-49.
- Ph. **Kreyenbroek** oo a hle *Transition Periods in Iranian History, Actes du Symposium de Fribourg-en-Brisgau (22-24 Mai 1985)*, Leuven, 1987, pp. 156-158.
- M. **Macuch**, *Das sasanidische Rechtsbuch "Mātakdān-I hazār dātistān"*, Wiesbaden, 1981.
- ———, "Incestuous Marriage in the Context of Sasanian Family Law," in M. Macuch, D. Weber and D. Durkin-Meisterernst eds., *Ancient and Middle Iranian Studies. Proceedings of the 6th European Conference of Iranian Studies, held in Vienna, 18-22 September 2007*, Wiesbaden, 2010.100
- J.E. **Manchip White**, *Ancient Egypt, Its Culture and History*, New York, 1970.
- K. **Mazdapur**, *Shāyest Nāshāyest*, Tehran, 1990.
- J.P. **de Menasce**, *Le troisieme livre du Denkart*, Paris, 1973.
- M. **Mitterauer**, M. ff eee ggg rr mmmmm nrrss nnii iiiii iiiii oo .. ,,,,,, ,,,,,, *Sexual Knowledge, Sexual Science: The History of Attitudes to Sexuality*, Cambridge, 1994, pp. 231-250.

- **Perikhanian**, *The Book of a Thousand Judgments (A Sasanian Law-Book)*, Costa Mesa, 1997. E. Sachau, *Syrische Rechtsbücher*, vol. 3, Berlin, 1914.
- N. **Safa-Esfehani**, *Rivāyāt-i Hēmīt-i Ašawahištān (RHA)*, A Study in Zoroastrian Law, Harvard Iranian Series, 1980.
- D.D.P. **Sanjana** , *hh ddddddcccc tttt -of-Kin Marriages in* , , *D.P. Sanjana Collected Essays*, Bombay Branch of the Journal of the Royal Asiatic Society, pp. 97-136.
- A.Sh. **Shahbazi** , *Iranian Journal of Archeology and History* 29-30 (1380/2001), pp. 24-36.
- J.R. **Russell** , *in Papers in Honor of Professor Ehsan Yarshater, Acta Iranica* 30, Liège, 1990, pp. 180-193.
- J.T. **Walker**, *The Legend of Mar Qardagh: Narrative and Christian Heroism in Late Antique Iraq*, Los Angeles, 2006.
- E.W. **West**, *Sacred Books of the East*, reprint, Delhi, 1994.
- A.V. **Williams**, *The Pahlavi Rivāyāt Accompanying the Dādestān ī Dēnīg (PRADD)*, Part II: Translation, Commentary and Pahlavi Text, Copenhagen, 1990.